

UOT 81

LEKSİK OMONİMLƏR VƏ ONLARIN İFADƏ VASİTƏLƏRİ

Aytac RƏCƏBLİ*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 7 sentyabr 2022; çapa qəbul edilmişdir: 13 oktyabr 2022; online-da çap edilmişdir: 30 dekabr 2022

Received: 7th of September, 2022; accepted: 13th of October, 2022; published online: 30th of December, 2022

Açar sözlər: *omonimlik, leksik omonim, daxili omonim, xarici omonim, omonimlərin ifadə vasitələri*

Giriş

Cəmiyyətin sürətli inkişafı nəticəsində dilin lüğət tərkibinə daxil olan sözlərin sayı durmadan artır, lüğət tərkibi genişlənir. Gündəlik həyatda istifadə etdiyimiz sözlər zaman keçdikcə yeni mənə ifadə edir. Belə ki, bir söz tamamilə başqa-başqa mənalar bildirməyə başlayır. Bütün xalqların bədii təfəkkürünün güzgüsü onun dilində öz əksini tapır. Və dildəki sözlər lüğətlərdə toplanılır. Hər hansı bir millətin dilinin lüğət tərkibinin zənginliyi, bu və ya digər xalqın təfəkkürünün dərinliyinə və onun genişliyinə dəlalət edir.

Hər bir dilin lüğət tərkibinə nəzər salsaq, görürük ki, sözlər bir mənə deyil, bir neçə mənə bildirir. Bu sözləri özü-özlüyündə iki qrupa bölə bilərik:

1. Bir mənə ilə bağlı olan sözlər.
2. Tamamilə fərqli mənə bildirən sözlər.

Dilin lüğət tərkibinə daxil olan sözlərin böyük bir qisminin bir deyil, birdən artıq mənəsi vardır. Bildiyimiz kimi, eyni cür yazılıb tamamilə fərqli mənə bildirən sözlər omonimlərdir. Azərbaycan dilçiliyinin ən mürəkkəb məsələlərindən biri olan omonimlik geniş mahiyyətə malikdir. O, tarixi inkişaf yolu keçmişdir. Şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində də omonimliyə geniş şəkildə rast gəlinir. Bu da omonimliyin qədim tarixə malik olduğunu göstərir.

Leksik omonimlər haqqında məlumat

Praktiki və nəzəri xüsusiyyətləri olan leksik omonimlər sözün başlanğıc formasına əsasən müəyyən olunur. Leksik omonimlərin ifadə vasitələri müxtəlifdir.

Leksik omonimlərin tərəfləri həm eyni nitq hissəsinə, həm də müxtəlif nitq hissələrinə aid ola bilər. Həmçinin leksik omonimlərin mənə tərəflərindən biri alınma, digəri milli ola bilər.

Məsələn: “qol” sözü omonimlik xüsusiyyətinə malikdir. İnsan qolu mənasında bu söz millidir, ancaq futbolda atılan qol mənasında alınmadır.

Təkcə Azərbaycan dilində deyil, digər dünya dillərində də omonimlik hadisəsi özünü göstərməkdədir. Leksik omonimlər sabitdir, dəyişməzdir deyə bilmərik. Belə ki, omonimlər tarixi inkişaf yolu keçdikcə qismən də olsa dəyişikliyə uğramışdır. Bəzi omonimlər isə tarixi inkişaf prosesi nəticəsində arxaikləşərək dildən çıxarılmışdır. Yazılışı və deyilişi eyni olub mənəsi fərqlənən bütün sözlər leksik omonim deyildir. Belə ki, dildə

* magistrant, Bakı Avrasiya Universiteti
e-mail: aytacrajabli101@gmail.com

omofon, omoqraf, omofon, paronimlər vardır ki, bunları leksik omonimlər adlandırma bilmərik.

Dilimizdə məna laylarından birinin termin, digərinin isə ümumişlək mahiyyət daşıdığı leksik omonimlərə də rast gəlinməkdədir.

Buna nümunə olaraq, “burun” sözünü misal göstərə bilərik. *Burun* coğrafi termin kimi və *burun* ümumişlək mənada insan burnu kimi. Leksik omonimlərin ifadə vasitələri feillər, isimlər, saylar, sifətlər ola bilər. Azərbaycan dilində işlənən feillərin az bir hissəsi omonimləşir. İsmi omonimlər feili omonimlərlə müqayisədə say etibarilə daha çoxdur. Yazılışın eyni olması, səslərin eyni olması, eyni və müxtəlif nitq hissələrinə aid olması, mənasının müxtəlif olması leksik omonimlərə məxsus olan ən başlıca səbəblərdəndir. Qrammatik şəkilçi hesabına leksik omonimlik yaranmaz.

Dilimizdə omonimlərin sayının artması dilin lüğət tərkibinin daha da zənginləşməsinə gətirib çıxartmışdır. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə daxil olan omonimlərin böyük bir qismi isim və feillərdir. Lakin bu o demək deyil ki, digər nitq hissələrində omonimlik yoxdur. “Leksik omonimlər əmələ gəlməsinə görə iki yerə bölünür: daxili omonimlər, xarici omonimlər” [2, s. 21]

Daxili omonimlər dedikdə tərəfləri milli mənşəli sözlərdən təşkil olunan omonimlər nəzərdə tutulur. Belə ki, belə omonimlərin hər iki mənası milli mahiyyət daşıyır.

Xarici omonimlər dedikdə tərəflərindən hər ikisi və ya biri alınma sözlərdən ibarət olan omonimlər nəzərdə tutulur. Xarici omonimlər dilimizə ərəb, rus, fars dillərindən gəlir. Ərəb dilindən gələn xarici leksik omonimlərə nümunə olaraq ağıl sözünü göstərə bilərik. “Ağıl” ərəb dilindən gələn mənası-insan ağılı, bizim dilimizdə isə mal-heyvan saxlanılan yerə ağıl deyilir. Ərəb dilindən gələn xarici omonimlərə başqa nümunə olaraq dastanlarımızda tez-tez istifadə olunan aşiq sözünü misal göstərə bilərik. “Aşiq” saz çalan adam mənasında ərəb dilindən gəlmişdir, heyvanın aşiq sümüyü, ayaq sümüyü mənasında bu söz milli mənşəlidir. Fars dilindən gələn xarici leksik omonimləri nümunə olaraq qəhrəmanlıq dastanlarımızda tez-tez işlədilən **dəstə** sözünü misal göstərə bilərik. “Dəstə” Koroğlunun dəstəsi, yəni adamları, əltutan yer hər iki mənada bu söz fars mənşəli sözdür.

Rus dilindən daxil olan sözlər hesabına yaranan xarici leksik omonimlər ya bir məna tayı, ya da hər iki məna tayı rus mənşəli sözlərdən təşkil olunur. Ümumiyyətlə omonim termini yunan mənşəli termin olsa da, dilimizə rus dilindən daxil olmuşdur. Rus mənşəli sözlər hesabına yaranan xarici leksik omonimlərə nümunə olaraq qaz sözünü nümunə göstərə bilərik. “Qaz” sözünün Azərbaycanda mənası “qazmaq” feilidir. Maddə halını bildirən “qaz” isə rus mənşəli sözdür. Səlim Cəfərov daxili leksik omonimləri 6 yerə bölür:

1. Sözdüzəldici şəkilçilər hesabına yaranan daxili omonimlər;
2. Çoxmənalı sözlərin inkişaf edərək mənasının dəyişməsi nəticəsində yaranan daxili omonimlər;
3. Bir sözdə səsin dəyişməsi nəticəsində yaranan daxili omonimlər;
4. Kökdə olan şəkilçinin düşməsi hesabına yaranan daxili omonimlər;
5. Müxtəlif nitq hissələrinə məxsus sözlərə şəkilçilərin artırılması hesabına yaranan daxili omonimlər;
6. Müxtəlif sözlərdə səs tərkibinin eyniləşməsi yolu ilə yaranan daxili omonimlər.

[2, s. 21]

Omonimlərdə məna yaxınlığı olmur. Bildiyimiz kimi, çoxmənalı sözlərin məna tərəfləri arasında yaxınlıq özünü göstərir. Omonimlərə başqa cür iki və daha artıq fərqli məna bildirən sözlər deyər bilərik. Çoxmənalı sözlərlə omonimlərin digər bir fərqi ondan ibarətdir ki, çoxmənalı sözlər yeni söz yarada bilmir, lakin omonimlər yeni sözlər yarada bilər. Başqa cür desək, eyni sözlər, omonimlər fərqli sözlərdir. Omonimlərlə çoxmənalı sözlərin digər bir fərqi antonimlərinin, sinonimlərinin olub-olmamasıdır. Sinonimi və antonimi olan sözlər omonimlərdir. Sinonimi və antonimi yoxdursa bu zaman çoxmənalı

sözlərdir. Məsələn: *al* omoniminin bir mənası almaq feilidir, digər bir mənası isə rəngdir. Almaq feilinə antonim olaraq vermək feilinin istifadə edə bilirik. *Qol* sözünün çoxmənalılığına diqqət yetirsək, bu zaman bu sözün antonimini və sinonimini tapa bilmərik. Bu xüsusiyyət də omonim və çoxmənalılığı bir-birindən fərqləndirən xüsusiyyətdir.

Dilimizdə işlənən ümumi isimlər, sifətlər xüsusi ismə keçərək leksik omonimlik yaratmışdır. Məsələn: *mehriban* sifəti və Mehriban insan adı leksik omonimlər götürülür. Əziz sifəti və Əziz xüsusi isim insan adı kimi götürülə bilər. Bu nümunələrin sayını artırmaq da bilərik. Dilimizdə işlənən belə omonimlərin sayı çoxdur. Bu yolla əmələ gələn omonimlər “konversiya” başqa cür “köçürmə” adlanır. Leksik omonimlər başqa cür əsl omonimlər adlanır. Leksik omonimlər sayı çoxdur. Leksik omonimlər müxtəlif mənalı sözlərdən təşkil olunur və burada semantikaya başqa cür sözün mənasına diqqət yetirilir.

Leksik omonimlərin ifadə vasitələri

Biz Azərbaycan dilində tez-tez leksik və qrammatik omonimlərə rast gəlirik. Leksik omonimlər müxtəlif nitq hissələri ilə ifadə olunur. Belə ki, leksik omonimlərin ifadə vasitələri genişdir. Leksik omonimlər əsas nitq hissələri ilə ifadə olunur. Leksik omonimlərin ifadə vasitələri nələrdir? Leksik omonimlərdən dildə nə üçün istifadə olunur? Dilə nə qədər təsir edir?

İlk olaraq bu suallara cavab axtaraq və Azərbaycan dilində işlənən leksik omonimlərin ifadə vasitələri anlayışına aydınlıq gətirək. Leksik omonimlərin ifadə vasitələri haqqında kifayət qədər material yoxdur. Buludxan Xəlilov nitq hissəsi ilə ifadə olunmasına görə leksik omonimləri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırıb:

1. ismə aid omonimlər;
2. feil-ismə aid omonimlər;
3. feil- saya aid omonimlər;
4. isim-sifətə aid omonimlər;
5. feil-sifətə aid omonimlər;
6. feilə aid omonimlər. [4, s. 171]

İsmə aid omonimlər dedikdə hər iki mənası isim olan leksik omonimlər başa düşülür. *Çox çənə-boğazdan sonra axırı Alı kişi ustanı razı elədi ki, daşı bir zindanın üstünə qoyub döysün, görsün döyülür, ya yox.* [5, s.53]

Zindan həbsxana, dustaqxana mənasında işlənir. İkinci mənada nümunədə olduğu kimi metal döymək üçün dəmirçi aləti. Hər iki mənası isim olan omonimdir.

Güllü bağlarda gəzərsən [5, s. 73]

Bağ – bağça mənasında və ip mənasında işlənir, hər iki tərəfi isim olan leksik omonimdir.

Yaydan çıxan oxların hamısı üzüyün halqasından keçdi. [5, s. 113]

Bu nümunədə işlənən *yay* sözü ox atmaq üçün silah mənasını verir. *Yay* sözünün digər bir mənası isə fəsildir. Bu söz hər iki mənə tayı isim olan leksik omonimdir.

Bəli, elə təzəcə bazara girmişdi, o yan bu yana baxırdı ki, gördü hamı qaçır. [5, s. 65] *Bazar* sözü iki mənada işlənilir. Nümunədə verilən bazar sözü alver edilən yer mənasını bildirir. Digər mənada həftənin günlərindən birini bildirir. *Bazar* sözü də hər iki mənası isimlə ifadə olunan leksik omonimdir.

Ata, bura hər tərəfi sıldırım qayalıq, çənli, çiskinli bir dağ belidi. [5, s. 56]

Çən duman və su doldurulan yer mənasını daşıyan hər iki mənə tayı isim olan leksik omonimdir. Bel insanın kürəyi və ağac belləmək üçün istifadə edilən əşya mənasını verən hər iki tərəfi isim olan leksik omonimdir.

Dağıdam qəfləni, tökəm malını, [5, s. 82]

Mal – mülk mənasında və iribuynuzlu heyvan mənasında işlənən hər iki mənə tayı isim olan leksik omonimdir.

Tutini **bənd** eylər şirin dilləri [5, s. 111]

Bənd – çayın qarşısını kəsmək üçün istifadə edilən tikili, ədəbiyyatda istifadə olunan termin olaraq leksik omonimdir.

O yan bu yana göz gəzdirirdi, bir də gördü ki, yoldan bir az aralı bir çoban **qoyun** otarır. [5, s. 94]

Qoyun - heyvan və qucaq mənasında işlədilən leksik omonimdir. “Qoyun” sözü əmr şəklində olan feil olaraq leksik omonimin məna tayı ola bilməz.

Bürüyüb aləmi **şanın**, şöhrətin, [5, s. 86]

Şan - şöhrət və arı şanı mənasında leksik omonimdir. Bu omonimlərin də hər iki məna tayı isimdir.

Bu mənim **aşığımı**. [5, s. 84]

Aşıq - Sazçalan aşıq və heyvanın aşıq sümükləri mənasında hər iki məna tayı isim olan leksik omonimdir.

Feil – ismə aid leksik omonimlərin sayı digər omonimlərlə müqayisədə daha çoxdur. Məsələn: *Həmişə qorxulu səfərlərə, düşmən üstünə, qəflə sındırmağa, **qalalar** almağa Qıratı minərsən* [5, s. 52]

Qala sözü isim və feil kimi omonimdir. Nümunədə işlənən qala sözü müdafiə məqsədiylə tikilən tikili mənasını verir, isimdir. *Qalamaq* mənasında bu söz feil olur. *Bu qılinc ilə müxənnəslər, namərdlər, **qarı** düşmənlər sənə əlindən dad çəkəcəklər* [5, s. 54]

Qarı sözü yaşlı insan mənasında isim, qarımacaq mənasında feil kimi işlənən leksik omonimdir. Atlılar da **gülüsdülər**. [5, s. 60]

Gülüsmək birgəlik növdə olan feil, gülüş - təbəssüm mənasında isim kimi işlənən leksik omonimdir. *Sənə qurban olum, gedək nənəmə bir dua **yaz***. [5, s. 65]

Yaz sözü nümunədə işlənən mənasında feil, yaz fəslə mənasında isimdir.

Dilimizdə feil-saya aid omonimlərin sayı da az deyildir. Məsələn: *Amma gözlə, bu atlar gərək **qırx** gün, qırx gecə gün işığı görməyələr*. [5, s. 51]

Qırx sayına şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində eləcə də dastanlarımızda tez-tez rast gəlinir. *Qırx* sayı türk xalqlarında müqəddəs saydır. Bu omonimin digər bir tayı qırxmaq feilidir. *Rövşən indi də Düratı **mind**, şuma sürdü, səyirdib yenə atasının yanına qaytardı*. [5, s. 52]

Min omonimi də feil və say kimi işlənir.

İsim-sifətə aid omonimlər. Məsələn: *Düşərəm **tər**, savaşına*. [5, s. 75]

Tər omonimi insan təri mənasında isim təmiz mənasında sifət kimi işlənən leksik omonimdir. *Mən coşmuşam **boz** bulanıq çay kimi*. [5, s. 124]

Boz rəng mənasında sifət, diş qırqovul mənasında isim ola leksik omonimdir.

Özü tək gedə, **tək** gedə. [5, s.68]

Tək - Yer in tək (altı) mənasında isim, kimsəsiz mənasında sifətdir.

Feil-sifətə aid omonimlər. Məsələn: *Mən sənə məsləhət görürəm öz yolunla **düz** gedəcəksən*. [5, s. 59]

Düz doğru mənasında sifətdir. *Düz* sözü düzmək mənasında feildir. *Düz* sözü tək sifət-feil olmur, beş müxtəlif nitq hissəsi kimi işlənərək omonim olur. *Ata, var. Biri **sağında**, biri də **solunda***. [5, s. 56]

Sağ və *sol* sözlərinin hər ikisi feil və sifət kimi işlənərək omonim olur. Koroğlu dastanından götürülən bu nümunədə *sağ* sözü eləcə də *sol* sözü sifətdir. *Sağ* tərəf və *sol* tərəf mənasını bildirir. *Sağ* sözü sağmaq, *sol* sözü solmaq mənasında işlənərək nitq hissəsi olaraq feil olur.

Feilə aid omonimlər. Bu omonimlərin hər iki məna tayı feillərlə ifadə olunur. Bunu da nəzərə almaq lazımdır ki, feillərin çoxmənalılığı geniş yayılmışdır. Feillərin çoxmənalılığı ilə omonimliyini qarışdırmamaq üçün məna əlaqəsinə baxmaq lazımdır. Məsələn: *Tərən kimi **süzmək** ona yaraşır*. [5, s. 111]

Süzmək omonimi çay süzmək və rəqs etmək mənasında işlənir. Bu omonimin hər iki məna tayı feildir. Göründüyü kimi, bu feillər arasında məna əlaqəsi yoxdur. Tamamilə fərqli mənalar bildirir.

Nəticə

Azərbaycan dilçiliyinin leksik tərkibində omonimlər böyük rol oynayır. Omonimlərin işlənmə sahəsi olduqca genişdir. Leksik omonimlər eyni və ya müxtəlif nitq hissələri ilə ifadə olunur. Leksik omonimlər Azərbaycan dilinin zənginləşməsində mühüm rol oynayır. Bəzən bir söz beş müxtəlif məna bildirərək, beş müxtəlif nitq hissəsinə aid ola bilər. Bu da onu göstərir ki, omonimlər mənası fərqli olan sözlərdir. Azərbaycan dilçiliyində feil və ismə aid omonimlərin sayı daha çoxdur. Omonimlərdə məna yaxınlığı olmur. Leksik omonimlər sözün başlanğıc formasına əsasən müəyyən edilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dastanları. 5 cildə, tərtib edəni: Ə.Axundov. Bakı: Lider, 2005. 328 s.
2. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Şərq-Qərb, 2007. 192 s.
3. Həsənov H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Nurlan nəşriyyatı, 2005. 452 s.
4. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı: Nurlan nəşriyyatı, 2008. 442 s.
5. Koroğlu dastanı, tərtib edəni: İ.Abbaslı, Bakı: Lider, 2005. 552 s.

Резюме

Айтак Раджабли

Средства выражения лексических омонимов

Явление омонимов широко распространено в азербайджанском языке. Лингвисты были заинтересованы в исследовании омонимов. Проблема омонимии исследуется давно.

Слова, которые пишутся и произносятся одинаково, но различаются по значению, являются омонимами. Значения лексических омонимов даются как отдельные слова в словарях. Омонимы изучаются в лексическом разделе языкознания. Омонимы делятся на две части, лексическую и грамматическую.

Лексические омонимы являются истинными омонимами. Оба значения лексических омонимов состоят из основной части речи. Лексические омонимы выражаются разными частями речи, средства выражения лексических омонимов широки. Лексические омонимы могут быть выражены существительными, прилагательными, числами, глаголами, местоимениями и наречиями. Обширных сведений о средствах выражения лексических омонимов в азербайджанском языкознании нет.

Способы выражения лексических омонимов были показаны Булудханом Халиловым в Лексической книге. Булудхан Халилов сгруппировал средства выражения лексических омонимов под названиями именных омонимов, глагольно-существительных омонимов, глагольно-числительных омонимов, именных-прилагательных омонимов, глагольно-прилагательных омонимов, глагольных омонимов.

Под омонимами существительных мы подразумеваем омонимы, которые имеют оба значения. Когда мы говорим омонимы глагол-существительное, подразумевается, что одно из значений – существительное, а другое - глагол. В омонимах, связанных с глаголами, одну из частей значения составляет глагол как часть речи, а другую часть значения - имя существительное. Точно так же и в именительно-прилагательных омонимах одна часть значения является именем прилагательным, а другая частью речи - именем существительным. Мы можем еще больше расширить подразделение Булудхана Халилова. Поскольку лексический состав азербайджанского языка богат, богаты и средства выражения омонимов. В отличие от грамматических омонимов лексические омонимы выражаются основной частью речи.

В азербайджанском языкознании более распространены омонимы существительных и омонимы глаголов. Кроме того, встречается и омонимия других основных частей речи. Это событие показывает, что азербайджанский язык имеет богатое содержание.

Ключевые слова: омонимия, лексический омоним, внутренний омоним, иностранный омоним, средства выражения лексических омонимов

Summary

Aytaj Rajabli

Means Of Expression Of Lexical Homonyms

The phenomenon of homonyms is widespread in the Azerbaijani language. Linguists have been interested in researching homonyms. The issue of homonymy has been investigated for a long time.

Words that are spelled and pronounced the same but differ in meaning are homonyms. The meanings of lexical homonyms are given as separate words in dictionaries. Homonyms are studied in the lexical section of linguistics. Homonyms are divided into two parts, lexical and grammatical.

Lexical homonyms are true homonyms. Both meanings of lexical homonyms consist of the main part of speech. Lexical homonyms are expressed by different parts of speech. The means of expression of lexical homonyms are wide. Lexical homonyms can be expressed by nouns, adjectives, numbers, verbs, pronouns, and adverbs. There is no extensive information about the means of expression of lexical homonyms in Azerbaijani linguistics.

The means of expression of lexical homonyms was shown by Buludkhan Khalilov in the Lexical book. Buludkhan Khalilov grouped the means of expression of lexical homonyms under the names of noun homonyms, verb-noun homonyms, verb-number homonyms, noun-adjective homonyms, verb-adjective homonyms, verb homonyms.

By noun homonyms, we mean homonyms that have both meanings. When we say verb-noun homonyms, it is understood that one of the meanings is a noun and the other is a verb. In homonyms related to verbs, one of the parts of meaning is a verb as a part of speech, and the other part of meaning is a noun. In noun-adjective homonyms, in the same way, one part of meaning is an adjective, and the other part of speech is a noun. We can further expand Buludkhan Khalilov's division. Since the lexical composition of the Azerbaijani language is rich, the means of expression of homonyms are also rich. Unlike grammatical homonyms, lexical homonyms are expressed by the main part of speech.

In Azerbaijani linguistics, homonyms for nouns and homonyms for verbs are more widespread. In addition, homonymy of other main parts of speech is also found. This event shows that the Azerbaijani language has a rich content.

Key words: homonymy, lexical homonym, internal homonym, foreign homonym, means of expression of lexical homonym

Redaksiya heyətinin üzvü fil.e.d. prof. Veysəlli Fəxrəddin Yedigər oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.